

RÓBERT PÉTER

Kikből lettek vállalkozók?

A vállalkozóvá válás meghatározó tényezői Magyarországon
a kommunizmus előtt, alatt és után

A tanulmány egy oksági modellt mutat be arra vonatkozóan, hogyan befolyásolta a vállalkozók közé való belépést a társadalmi háttér (apa foglalkozása), az iskolai befektetések (szakképzés, akadémiai képzés) s a piaci, illetve politikai beágyazottság (munkaerőpiaci tapasztalat, kommunista párttagság). Az elmúlt több mint fél évszázadot öt (a párttagság esetében csak négy) történeti periódusra osztva, az elemzés középpontjában a vállalkozóvá válás meghatározó tényezőinek időbeli változása áll. A kutatás által feltárt időbeli trendek jellegzetes szakadásokat mutatnak. A származás hatása előbb csökkent, majd napjaink felé közeledve ismét felerősödött; a szakképzettségben megtestesülő humántőke-befektetések egy ideig jól hasznosultak, később viszont megtérülésük csökkent; az akadémiai képzésbe, a kulturális tőkébe való beruházás hatása viszont tartósabb. A politikai kapitalizmus elméletet árnyalja az a kutatási eredmény, hogy vállalkozóvá váláshoz a párttagság tényénél (politikai lojalitás) fontosabb a pártban eltöltött idő hossza (felhalmozott politikai, illetve társadalmi tőke), valamint hogy a politikai tőke gazdasági tőkére való átváltása nem 1989 után, hanem már jóval korábban megkezdődött.*

A tanulmány célja a magánvállalkozóvá válást meghatározó tényezők hosszú távú történeti változásainak elemzése Magyarország esetében. Az utóbbi évtizedeket tekintve, Kelet-Közép-Európában a második világháborút követő kommunista hatalomátvétel után, majd a posztkommunista átmenetet követően bontakozott ki a strukturális mobilitás új hulláma (Andorka [1982], Róbert [1997a]). Az átstrukturálódási folyamatok vizsgálatában a magánvállalkozások számának alakulása, vállalkozások indítása, megszűnése a legérdekesebb kutatási területek közé tartozik. Az ilyen tanulmányok legfrissebb, a rendszerváltás hatását vizsgáló sorában jelentős számban olvashattunk olyan írásokat, amelyek az új gazdasági elit megjelenését vizsgálták,¹ illetve olyanokat, amelyek a magángazdaság térnyerését és az új vállalkozói réteg kialakulását elemezték.² E tanulmányok többségének

* Ez a tanulmány a XIV. Szociológiai Világkongresszuson (Montreal, július 26.–augusztus 1.), az ISA RC02 Economy and Society Vállalkozás, piacok és magánfoglalkoztatás című szekciójában elhangzott előadás átdolgozott változata. A kutatást támogatta az OTKA T18342 számú – A rendszerváltás hatása a középosztály szociális összetételére, preferenciáira és életmódjára című – programja. A felhasznált adatokkal kapcsolatban köszönetet mondok *Harcsa Istvánnak*, akik rendelkezésemre bocsátotta a KSH társadalmi-mobilitás-felvételét, valamint *Bukodi Erzsébetnek*, aki a statisztikai becsléseket végezte el.

¹ Például *Szelényi-Wnuk-Lipinski-Treiman* [1995], *Szelényi-Szelényi* [1995], *Böröcz-Róna-Tas* [1995], [1997], *Sági* [1994], *Kolosi-Sági* [1996], [1997], *Vedres* [1997], *Bartha-Martin* [1997], *Csíte-Kovács* [1998].

² Például *Kuczi-Vajda* [1991], *Kolosi-Róna-Tas* [1992], *Róna-Tas* [1994], *Lengyel-Tóth* [1993], *Gábor* [1994], *Laki* [1994], *Laky* [1995], *Czakó-Kuczi-Lengyel-Vajda* [1995], *Czakó* [1997], *Róbert* [1996], *Róbert-Sági* [1997].

közös jellemzője, hogy a vizsgált személyek társadalmi pozícióját két különböző időpontban (a nyolcvanas évek vége, illetve a kilencvenes évek eleje vagy közepe) hasonlították össze. Ez a legfeljebb egy évtizedet felölelő időhorizont azonban túl szűk, nem biztosít megfelelő rálátást a posztkommunizmus idején induló, egyéni életpályákat befolyásoló átalakulási folyamatokra a hosszú távú politikai, gazdasági és történeti változások szempontjából. A magánvállalkozók közé került megváltozó tényezők vizsgálatakor figyelembe kell venni az iskolázottság és képzettség szerepét, az iparosodási és modernizációs folyamatokat, a piaci viszonyokat vagy a politikai kapcsolat kihasználását. Ezek a tényezők jelentősen átalakultak az évszázad második felében, s szerepük az elmúlt évtizedek egymástól jól elhatárolható időszakában is változott. Ezért ez a tanulmány nemcsak a rendszerváltozás körüli öt-tíz évben vizsgálja a vállalkozói rétegbe történő belépési mobilitást, hanem az elmúlt néhány évtized meghatározó időszakai közötti változásokra koncentrálna, visszatekint egészen a második világháború és a kommunista hatalomátvétel előtti időkig.

E. A. Osborn és K. M. Slomczynski hasonló tárgyú tanulmánya így teszi fel a kutatási kérdést: „Azok, akik 1989 után indítják vállalkozásukat, a vállalkozók új hullámát képviselik-e? Vagy ugyanazok, akik az ötvenes, hatvanas, hetvenes és a nyolcvanas években léptek a magánvállalkozók közé?” (*Osborn–Slomczynski* [1997] 248. o). Szélesebb értelemben a probléma így az evolúciós és a revolúciós elmélet keretében helyezhető (*Campbell–Pedersen* [1996]). Az előbbi értelmében az az állítás fogalmazható meg, hogy az új vállalkozói osztály tagjainak gyökerei a kommunista időkig nyúlnak vissza, amikor alkalmuk volt felhalmozni a szükséges anyagi, kulturális, szociális tőkét. A koncepció hasonló, de nem teljesen azonos a megszakított polgárosodás elméletével (*Szelényi* [1988], *Szelényi–Manchin* [1988]). A revolúciós elmélet szerint viszont az 1989 utáni időszakban a kialakuló vállalkozásokat a múlttal való keményebb szakítás, radikálisabb változások jellemzik. Az evolúciós megközelítés egyenletesebb történeti változásokat tételez, így a vállalkozóvá válás meghatározó tényezői történeti szempontból kisebb különbségeket mutatnak. A revolúciós elmélet szerint a vállalkozók összetétele és társadalmi meghatározottsága nagy különbségeket fog mutatni a különböző időszakok között. Három történelmi periódust elkülönítve (1949–1968, 1969–1988, 1989–1993), *Osborn–Slomczynski* [1997] szerint Lengyelország esete inkább az evolúciós elméletet támasztja alá.

Ez a tanulmány hasonló megközelítést alkalmazva vizsgálja a magyarországi esetet, a vállalkozóvá válás meghatározó elemeinek változását a kommunizmus előtt, alatt és után. Az elemzés első részében a kutatás elméleti háttérét vázoljuk föl. A második részben a főbb hipotéziseinket foglaljuk össze. A harmadikban a felhasznált adatokat, változókat és modelleket ismertetjük. A negyedik részben a statisztikai vizsgálatok eredményeit mutatjuk be, s legvégül ezek összefoglalását adjuk.

A kutatás elméleti háttere

A vállalkozói réteg vizsgálata vonatkozhat egyrésztől azoknak a társadalmi összetételére és jellemzőire, akik különböző korszakokban vállalkozóként *dolgoznak*, másrésztől azokra, akik éppen az adott periódusban vállalkozókká *válnak*. A fentebb hivatkozott korábbi elemzések többsége azt vizsgálta, hogy *kik a vállalkozók*, melyek a társadalmi jellemzőik. Ennek az elemzésnek viszont az a kiindulópontja, hogy a *vállalkozóvá válás* mobilitási folyamatának társadalmi tényezői jobb bepillantást nyújtanak a különböző időszakok történeti változásaiba. Szemben azzal, hogy kik tartoznak a vállalkozók közé egy bizonyos időszakban, többet árul el egy történelmi periódusról és az időbeli változásokról, ha

azt vizsgáljuk, milyen tőkére, befektetésre volt szüksége valakinek a vállalkozók közé lépéshez az adott időszakban.

A tanulmány tehát nem egy *statikus állapot* (valakik vállalkozók), hanem *egy dinamikus folyamat* (valakik átlépnek az alkalmazotti státusból az önálló vállalkozói pozícióba) mechanizmusát elemzi. Csak a főállású vállalkozóvá válást vizsgáljuk a termelés és szolgáltatás, a kisipar és kiskereskedelem területén. Nem foglalkozunk a fél- vagy mellékállású vállalkozókkal, mert adataink rájuk nem terjednek ki. Terjedelmi okokból nem foglalkozunk a mezőgazdasági kisvállalkozói körrel. Szintén terjedelmi okból csak férfiakat elemzünk.³ A magyarázó változók körén belül számításba vesszük a társadalmi háttér, az iskolai végzettség, illetve a munkában eltöltött idő alatt felhalmozott humán- és kulturális tőke, valamint a politikai kapcsolatok szerepét. A következőkben ezeknek a meghatározó tényezőknek az elméleti alapjait vázoljuk föl.

Az apa vállalkozói pozíciójának hatása

Erikson–Goldthorpe [1992] monográfiája négy hatást – hierarchia, átörökítés, szektor, vonzás és taszítás (pozitív és negatív affinitás) – különböztet meg, amelyek befolyásolják a társadalomban megfigyelhető osztálymobilitási folyamatokat. Az átörökítési hatás valószínűsége különösen magas a szolgáltatói (*service*), a vállalkozói és a mezőgazdasági önálló osztályok esetében. A vállalkozók esetében az átörökítési hatás azt feltételezi, hogy a vállalkozó apák nagyobb mértékben képesek felruházni utódaikat a szükséges tőkével ahhoz, hogy azok megtarthassák apjuk pozícióját (vö. még *Robinson* [1984]). Ezzel ellentétben, a vállalkozói osztályba való bejutás korlátozottabb más osztálypozíciókból, azaz a szolgáltatói osztályból vagy a szakképzetlen munkások osztályából, összhangban egyfelől a hierarchiahatással, másfelől a taszítási (negatív affinitási) hatással. Ez utóbbi hatások az osztályok közötti társadalmi távolságon, illetve kulturális különbségeken alapulnak.

A vállalkozóvá válás szintén korlátozott a mezőgazdasági munkások és a mezőgazdasági önállók számára a szektorális hatás miatt, amely törésvonalat teremt ezen osztályok, valamint a többi osztály tagjai között.

Végezetül a vonzási hatás (pozitív affinitás) szintén szerepet játszik a vállalkozóvá válásban. Bár az említett szektorális hatás éles válaszfalat jelent a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági önállók között, mentalitásukban mégis van valami közös: mindkét csoport „független” és egyfajta vállalkozói habitussal rendelkezőket tömörít. A kulturális és képzettségi különbségek taszítási hatása ellenére, vonzási hatás tételezhető még a szolgáltatói osztály és a vállalkozók között azon az alapon, hogy bizonyos fokig hasonló szakmai és vezetői habitussal rendelkeznek. Ezek a hatások erősíthetik a szolgáltatói osztály tagjainak és a mezőgazdasági önállók mobilitását a vállalkozóvá válás tekintetében.⁴

Elemzésünkhöz jó kiindulási, illetve viszonyítási pontnak tekinthetők a megelőző magyarországi kutatások (például *Andorka* [1982], *Simkus* [1984]). Simkus 1938 és 1973

³ A mezőgazdasági vállalkozásba kezdésre, a paraszti tradíciók átörökítésére vonatkozó korábbi kutatások (például *Szelényi* [1988], *Kovách–Kuczí* [1983], *Kovách* [1988]) olyan speciális mechanizmusokat jeleztek, amelyekre ez az elemzés most nem tud kitérni. A nemek vonatkozásában pedig úgy gondoljuk, hogy a vállalkozóvá válás komplex családi döntési stratégia keretében történik (ennek része az is, hogy egy családban a férj vagy a feleség lesz főállású vállalkozó), de ennek a stratégiának a mechanizmusa szintén külön kutatást igényelne, amit itt nem végzünk el.

⁴ Az R. Erikson és J. Goldthorpe által kidolgozott osztálymobilitási modellekről és hatásokról magyarországi adatokon részletesebben lásd még *Andorka* [1988].

között növekvő mobilitást tapasztalt Magyarországon – részben a magas átörökítéssel jellemezhető kategóriák (nem mezőgazdasági és mezőgazdasági önállóak) szűkülésének következtében. Még az 1968 utáni időszakban is, amikor a magyar gazdaság liberálisabbá vált, és a piaci elemeket és a magánjellegű kezdeményezéseket jobban tolerálták, a vállalkozói pozíció átörökítése viszonylag alacsony volt (*Andorka [1995]*). A nyolcvanas évek végére viszont *Ganzeboom–Luijckx–Róbert [1991]* tanulmánya szerint a vállalkozói pozíció átörökítése némiképp megnőtt. *Vajda [1987]* a kisiparosok, illetve kiskereskedők mobilitására koncentráló tanulmánya szintén erős átörökítési hatásokról számolt be az önálló foglalkozású apák, sőt nagyapák aránya alapján. Ami az 1989 utáni időszakot illeti, a származás hatásának általános felerősödésével lehet számolni (vö. *Luijckx–Róbert–Graaf–Ganzeboom [1995]*), s ennek megfelelően a vállalkozóvá válás valószínűségét is tovább fogja növelni a vállalkozói származási háttér.

Beruházás a humán, illetve a kulturális tőkébe

A humán és kulturális tőkeberuházás koncepciója *Becker [1975]*, illetve *Bourdieu [1986]* elméletén alapszik. Becker szerint a humán tőkébe való beruházás magasabb ambíciókat jelez, s a piacon jobban hasznosítható képességeket eredményez, Bourdieu pedig a magasabb státus eléréséhez szükséges kulturális tőke fontosságát hangsúlyozza. Mind a humán, mind a kulturális tőke megszerzése – legalábbis részben – az iskolarendszeren keresztül valósul meg.⁵ *Treiman [1970]* iparosodási elmélete szerint pedig a társadalmi és gazdasági siker szempontjából a tanulási, felhalmozási folyamat fontossága időben egyre növekvő tendenciát mutat. Az iskolázásba történő beruházás – vagyis az egyre magasabb szinten folytatott iskolai tanulmányok – során gyakorlati ismeretek, praktikus szakmai tudás, valamint egyfajta általános műveltség, kultúra egyaránt elsajátítható. Mivel az iskolarendszer egyrészt szakképzést, másrészt akadémiai jellegű képzést biztosít, az iskolázásba való beruházás két részre bontható: szakmai út (*vocational track*), ahol konkrétabb, munkával kapcsolatos szakismeretek szerezhetőek meg, valamint akadémiai út (*academic track*), ahol általánosabb tudást, kultúrát lehet elsajátítani.

A lengyelországi vállalkozók vizsgálata során *Osborn–Slomnyczki [1997]* azt tapasztalták, hogy az iskolai végzettség fontossága a vállalkozóvá válás szempontjából 1949 és 1993 között növekedett. Magyarország esetében a kérdés vizsgálatakor különbséget teszünk a humán (szakképzés) és a kulturális (akadémiai képzés) tőkébe való beruházás között. Összességében a vállalkozóvá válás szempontjából az iskolázottság fontosságának növekedése várható, de míg a magasabb szakképzettség az általános iparosodási és modernizációs folyamatokkal függ össze, addig a magasabb akadémiai iskolázottság a különféle vállalkozói ismeretek (kalkulációs képesség, kockázat felmérése, szerződéses kidolgozása, piaci információk összegyűjtése stb.) fokozódó szükségletével van kapcsolatban.⁶ A kulturális tőkével kapcsolatos korábbi kutatások ráadásul azt mutatták, hogy

⁵ Még akkor is, ha Bourdieu szerint a kulturális tőke átörökítése inkább a családban történik, s maga a fogalom is definíciója szerint elsősorban olyan, iskolában meg nem szerezhető készségekre és képességekre utal, amelyek terén az iskolarendszer nem tudja kiegyenlíteni a mélyen a családi háttérben gyökerező egyenlőtlenségeket – lásd erről magyar adatokon *Ferge [1980]* vagy *Róbert [1986]* 233–243. o. –, az iskolai befektetések, a magasabb képzettség megszerzése azért növelik a kulturális színvonalat, és bizonyos mértékben kulturális tőkét is szolgáltatnak.

⁶ Emellett a magasabb iskolázottság olyan polgári jellemzőkhöz kapcsolódhat, mint a függetlenség fontossága, az alárendeltség elutasítása. Többek között *Weber [1977]* alapján is, a kapitalista (vállalkozói) szellem terjedése tekinthető kulturális átmenetnek, amely korábban akkor jelent meg, amikor a kapitalizmus felváltotta a feudalizmust, illetve amely napjainkban megy ismét végbe, amikor (egyfajta) kapitalizmus felvált (egyfajta) kommunizmust (vö. *Kennedy–Gianopoulos [1994]* 61–62. o.)

az olyan tőke volt, amit a kommunizmus évei alatt sem tudtak államosítani, ellenőrizni, és csak kisebb mértékben voltak képesek az újraelosztására, mint más (anyagi) erőforrások esetében (Róbert [1986], *Ganzeboom–Graaf–Róbert* [1990]).

A vállalkozóvá válás előtti munkatapasztalat

A vállalkozóvá válást megelőző munkatapasztalat lényege abban áll, hogy a megfelelő tőkét és forrásokat a vállalkozói karrier megkezdése előtt alkalmazottként kell felhalmozni, hogy azután hasznosíthatók legyenek a vállalkozóvá válás után. Ezeknek az erőforrásoknak két fajtája lehet: 1. technikai, szakmai tapasztalat, tudás, know-how; 2. az alkalmazotti státusban megszerzett kapcsolati tőke, amely később a vállalkozói pozícióban felhasználható. Az utóbbi esetén a társadalmi tőke kifejezés szintén alkalmazható, abban az értelemben, ahogy Coleman használja: strukturális és személyközi kapcsolatok, amelyek a társadalmi és gazdasági (ebben az esetben vállalkozói) sikeresség érdekében hasznosíthatók (Coleman [1990] 12. fejezet).⁷

Elméletileg a korábbi munkatapasztalat egy munkaerő-piaci beágyazódást jelez. Minél több időt tölt valaki a munkaerőpiacon, annál több szakismeretet szerezhet meg, annál több kapcsolatot építhet ki stb. Ezt a témában végzett kvalitatív (interjú) kutatások is alátámasztják (például Laki [1994]). Másrészt, a korábbi foglalkozási mobilitással foglalkozó tanulmányok azt mutatták, hogy a legtöbb előrelépés a társadalmi státusban fiatalabb életkorban történik. Minél hosszabb időt tölt valaki egy adott pozícióban, annál kisebb a mobilitás esélye (Luijckx–Róbert–Graaf–Ganzeboom [1995]). Ebből az következne, hogy minél hosszabb a munkaerőpiacon eltöltött idő alkalmazotti pozícióban, annál kisebb a vállalkozóvá válás esélye. Ugyanakkor az önállóvá válást megelőző, akár hosszabb alkalmazotti státus mögött is meghúzódhat dinamikus munkaerő-piaci magatartás. Kuczsi–Vajda [1991] éppen azt találták, hogy a vállalkozók önállóvá válás előtti foglalkozási pályája sok horizontális mozgást, munkahely-változtatást tartalmazott, s mindezek során további szakismereteket, tapasztalatokat, kapcsolatokat szerezhettek. Czako [1997] viszont a vállalkozók életkorának csökkenéséből és iskolázottságának növekedéséből arra következtet, hogy a rendszerváltozás után a tapasztalat és beágyazottság szerepe csökkent, a formális iskolai befektetések szerepe viszont nőtt.

Korábbi tanulmányokban Róbert–Sági [1997], illetve Hanley [1997] azt tapasztalták, hogy a második gazdaságban való részvétel 1989 előtt szignifikánsan növelte annak valószínűségét, hogy valaki vállalkozóvá vált 1989 után. E szerint a második gazdaságban végzett munka során szintén megszerzhető szakismeretek, piaci tapasztalatok, kiépíthető kapcsolatok stb. Másrésztől Laki [1993], [1994] vitatja ezt, s úgy érvel, hogy a második gazdaság a benne résztvevőket nem szocializálta növekedésorientációra, befektetésre; a második gazdaság sok ponton kapcsolódott az állami szektorhoz, s a benne résztvevők nem tanulták meg a költségérzékeny gazdálkodást; a második gazdaság egykori résztvevői a piaci verseny terén nem rendelkeznek olyan tapasztalatokkal, ismeretekkel, amelyek hasznosíthatók és alkalmazhatók lennének a kibontakozó kapitalista viszonyok között. Mivel az 1989 előtti második gazdaságban való részvételre vonatkozó információk nem szerepelnek az itt felhasznált adatbázisban, ezért ezt a hatást nem tudjuk vizsgálni.

⁷ A kapcsolathálózati megközelítésről, illetve egyre terjedő használatáról lásd még Tardos [1995].

A politikai kapcsolatok szerepe

A vállalkozóvá válást befolyásoló tényezők negyedik csoportja, amit számításba veszünk, a politikai tőke. Ennek a tőkének, amin gyakorlatilag a kommunista párttagságot értjük 1949 és 1989 között, hatása lehet a vállalkozóvá válásra. Elemzésünkben a politikai tőke két összetevőjét különböztetjük meg. Először, a párttagság a politikai rendszer iránti hűség, lojalitás jele lehetett, s ezt jutalmazták.⁸ Másodszor a párttagsággal egyfajta társadalmi tőkét lehetett felhalmozni, összhangban Coleman definíciójával. Éppen ez a pontos jelentése a politikai tőkének: párttagként valaki szervezeti és személyközi kapcsolatokat épített ki, amelyeket azután egyéni érdekei megvalósításra hasznosított. Következésképp a párttagság szintén egyfajta beágyazottságot jelez, az információszerzés módját, annak ismeretét, hogy kik a megfelelő emberek bizonyos problémák megoldására stb. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az számít, hogy volt-e valaki párttag, vagy sem, hanem – hasonlóan a munkatapasztalathoz – lényeges, hogy mennyi időt töltött valaki a pártban: minél hosszabbat, annál több politikai tőke felhalmozására nyílt lehetőség.⁹

A kommunizmus korai éveiben a magánszektorban való részvételt hasonlóan ítélték meg, mint mondjuk a templomba járást: elfogadhatatlan volt, ellentmondott a politikai hűség eszméjének, s mint ilyet, a párttagok számára tiltották. Később, a hetvenes és nyolcvanas években, azonban a bürokrácia és a magángazdaság viszonyát bizonyos ciklikusan hullámzó ambivalencia jellemezte (*Kornai* [1993], *Laki* [1998]), s a párttagság és a magánvállalkozás már összeegyeztethetővé vált. Ez relevánssá teszi a politikai tőke hasznosításának kérdését a vállalkozóvá válás vizsgálatában a kommunizmus éveire vonatkozóan is.¹⁰

A politikai tőke konverziójával kapcsolatos hipotézisek az 1989-et követő posztkommunista időszakra vonatkozóan – az úgynevezett politikaikapitalizmus-vita – a kérdést az elit oldaláról (elitváltás vagy elitreprodukció) vetették fel (*Szelényi–Wnuk–Lipinski–Treiman* [1995], *Szelényi–Szelényi* [1995]). Az elitreprodukció hipotézise¹¹ összhangban van a kommunista párttagság tőkefelhalmozó szerepére vonatkozó tézissel, s e szerint a párttagság hatása pozitív lesz a rendszerváltozás után. Az elitváltás elmélete viszont a párttagság lojalitáselemével van összhangban, azaz a kialakuló új szisztéma a tagság tényét többé nem jutalmazza, inkább bünteti. Ezért a párttagság hatása 1989 után inszignifikánssá vagy negatívvá válik.¹²

⁸ A pozíciók elosztásának, a társadalmi-gazdasági sikerességnek és a kommunistapárt-tagságnak a kapcsolatát egy olyan társadalomban, ahol egyesek „egyenlőbbek másoknál”, részletesen elemezte *Parkin* [1969], *Connor* [1979], illetve magyar vonatkozásban *Szelényi* [1987], *Tőkés* [1998].

⁹ A Kínában felolytatott kutatása alapján *Walder* [1995] két mechanizmust mutat be: a magas iskolázottság és a politikai hűség együtt olyan adminisztratív pozíciókhoz vezet, amelyek magas presztízzsel, számottevő hatalommal és anyagi privilégiumokkal járnak; míg a magas iskolai végzettség politikai tőke nélkül szintén magas presztízzsel, de kevesebb hatalommal és anyagi privilégiummal járó szakmai pozíciókhoz vezet.

¹⁰ Az ezzel kapcsolatos kutatások alapján tudjuk, hogy egy állami vállalatban betöltött vezetői pozíció szintén együtt járt a párttagsággal (sokszor magasabb szintű párttiszséggel is), s a vezetők szintén felhasználták politikai kapcsolataikat saját maguk és vállalatuk érdekében (vö. *Csanádi* [1995] 136. és következő oldalak.)

¹¹ A feltételezés szerint a korábbi politikai elit (nómenklatúra) tagjai úgy képesek előnyös társadalmi helyzetük megtartására, hogy politikai tőkéjüket gazdasági tőkévé konvertálják (vö. *Hankiss* [1989a], [1989b], *Staniszki* [1991] 31–72. o). A hipotézist úgy pontosítja *Szalai* [1990], hogy erre a tőkekonverzióra csak a nómenklatúra egy része képes, az úgynevezett késő kádári technokrácia, amelyik megfelelő humán, illetve kulturális tőkével is rendelkezik.

¹² Meg kell jegyeznünk, hogy ebben a tanulmányban a párttagság és a vállalkozóvá válás kapcsolatát vizsgáljuk, s ez nem azonos – bár lehet némi átfedés – a korábbi nómenklatúra és az új gazdasági elit kapcsolatára vonatkozó kutatási kérdéssel.

Osborn–Slomnyczki [1997] elemzésében párttagság hatása 1949 és 1988 között egyre csökkenő mértékben hatott negatívan a vállalkozóvá válásra, míg az 1989 és 1993 közötti időszakra inszignifikánssá vált. Más korábbi kutatásokban, *Mateju* [1993] Csehország, *Kolosi–Róna-Tas* [1992], illetve *Róna-Tas* [1994] Magyarország esetében a párttagság hatását szignifikánsnak találta az 1989 utáni társadalmi-gazdasági sikerességre, de ezek a hatások eltűntek, amikor az iskolai végzettséget mint kontrollváltozót bevonták a modellbe. Ez úgy értelmezhető, hogy a humán, illetve kulturális tőke szerepe nagyobb, mint a politikai tőkée. Ugyanakkor *Róbert–Sági* [1997] hat posztkommunista ország 1993-as országos lakossági mintájába bekerült vállalkozók társadalmi-gazdasági jellemzőit vizsgálva azt tapasztalta, hogy az 1988-as párttagságnak még akkor is volt egy kismértékű önálló hatása, ha a modellbe más magyarázó kontrollváltozókat is figyelembe vettek. Mivel ezek az eredmények nem állnak teljesen összhangban egymással, szükségesnek tűnik a kérdés további kutatása. Tanulmányunkban alkalmazott megközelítés újdonsága annak vizsgálata, hogy a politikai tőke két eleme (lojalitás és tőkefelhalmozás) hogyan hasznosíthatók a vállalkozóvá válás során Magyarországon történeti perspektívában.

Történeti hatások és a vállalkozóvá válást befolyásoló tényezők időbeli változása

A magyar történelem utolsó néhány évtizedének felosztása és a periódusok meghatározása elemzésünk meghatározó eleme. Öt időszakot különítünk el: a kommunizmus előtti korszak (1949 előtt); az úgynevezett hosszú ötvenes évek (1950–1968); a reformszocializmus időszaka (1969–1979); a kommunizmus hanyatlása (1980–1988); illetve a posztkommunista átmenet (1989 után). Ezen időszakok részletesebb jellemzését az általános státusmegszerzési és mobilitási folyamatok szempontjából lásd *Luijck–Róbert–Graaf–Ganzeboom* [1995]. Itt összefoglaljuk a magánvállalkozásokra vonatkozó legfontosabb jellemzőket.

– A kommunizmus előtti korszakban a kisiparosok és a kiskereskedők alkották a hagyományos értelemben vett tulajdonosi középosztályt. Egy olyan országban, ahol a foglalkoztatottaknak valamivel több, mint a fele dolgozott a mezőgazdaságban, gazdasági szerepük a 10 százalékot el nem érő arányukat tekintve inkább egy eljövendő iparosodási folyamat perspektívájából volt jelentős. A vállalkozóvá válás folyamatában a tulajdon átörökítése volt a legfontosabb, az önállóak iskolai végzettsége alacsony volt, 1930-ban mindössze a kereskedők egynegyede, az iparosok egytizede rendelkezett középiskolai, s 1-2 százalékuk felsőfokú végzettséggel (*L. Nagy* [1994]).

– Az ötvenes években, az ortodox kommunista ideológia a magánvállalkozások mind gazdasági, mind társadalmi szerepét tagadta. Az iparosodás és a gazdasági növekedés alapjául az állami tulajdonú nagyvállalatok szolgáltak. Megkísérelték a középosztályhoz kapcsolódó értékeket és normákat eltörölni, s arra törekedtek, hogy ezeket a munkásosztály, a proletáriátus eszményével helyettesítsék. A vállalkozóvá válás szelektív mechanizmusait lerombolták azok az erőltetett mobilitási folyamatok, amelyek a magángazdaság államosításával a vállalkozókat az alkalmazottak közé kényszerítették (*Andorka* [1982], *Simkus* [1984], *Örkény* [1989]). Ezek a folyamatok a „hosszú ötvenes évek” végéig tartottak, 1962–1963-ig (a mezőgazdaság kollektívizálásának befejezése, „a szocializmus alapjainak lerakása”, amnesztia az 1956 utáni politikai bebörtönzöttek számára stb.).

– A „keményvonalas kommunizmust” 1968 után az új gazdasági mechanizmus követte. Ennek során alapvető változások mentek végbe a gazdaságban és az ország mindennapi életében. Piaci elemeket vezettek be, a magánszektor működését nagyobb mértékben tolerálták, mint korábban. Mind a pártpolitika, mind a kulturális környezet liberálisabbá vált. Bár a magánvállalkozók aránya a többi foglalkoztatotthoz képest még mindig nagyon alacsony volt, a vállalkozóvá válás mecha-

nizmusai és fő meghatározói alapvetően megváltoztak, a kulturális és politikai tőke szerepe nagymértékben növekedett a szelekciós folyamatban.

– A nyolcvanas években megkezdődött a kommunizmus hanyatlása, a gazdaság megkettőződése után (Gábor–Galasi [1981]) a társadalom dualitása is nyilvánvalóvá vált (Kolosi [1986], [1987], Szelényi [1986], Hankiss [1989b]). Ebben az időszakban a vállalkozóvá válást már még inkább befolyásolták olyan képességek, amelyek szoros kapcsolatban álltak a humán, kulturális és politikai tőkébe történt korábbi beruházásokkal. A vállalkozói réteg növekedése már ebben a periódusban megindult, s 1989 után vált még gyorsabbá.

– A posztkommunista idősakra – tulajdonképpen már a nyolcvanas évek közepétől – a vállalkozóvá válás során újra növekvő szerepet kezdett betölteni a közvetlen átörökítés, az apa vállalkozói pozíciója. A származási hatás növekedésével egy időben az iskolai végzettség és a foglalkozási státus közötti kapcsolat legjobb esetben nem változott, vagy inkább csökkenni kezdett. A korábbi politikai és gazdasági pozíciók révén felhalmozott tőkék bizonyos fajtái viszont növelhették a vállalkozóvá válás esélyét.

A történelmi folyamatok, illetve ezekhez kapcsolódón a *vállalkozóvá válás meghatározóinak bizonyos mértékű kontinuitása és diszkontinuitása* elemzésünk központi feltevéseit alkotják. A vállalkozók közé történő átlépés mechanizmusának tekintetében szakadást tételezünk föl 1949 és 1950 (kommunista hatalomátvétel), 1968 és 1969 (új gazdasági mechanizmus), 1979 és 1980 (a kommunizmus hanyatlásának kezdete) és 1988 és 1989 (a rendszerváltás) között.¹³

Ami a vállalkozóvá válás konkrét, a szelesebb periódushatások mellett megjelenő magyarázó tényezőit illeti, a hipotézisek első csoportja az *apa* hatására vonatkozik:

1. 1. *hipotézis*. A vállalkozói pozíció átörökítése először csökken, majd később növekszik, azaz az idő függvényében egy *U* alakú görbe formáját ölti.

1. 2. *hipotézis*. A szolgáltatói osztály tagjai és a szakképzett fizikai munkások, valamint a vállalkozók közti generációk közötti mobilitás időben erősödő, de ez a trend kevésbé hangsúlyos a vállalkozói pozíció átörökítéséhez képest.

A hipotézisek második csoportja az iskolai végzettségre vonatkozik:

2. 1. *hipotézis*. A *szakképzettség* (humán tőke) hatása fokozatosan növekvő.

2. 2. *hipotézis*. Az akadémiai képzettség (kulturális tőke) hatása szintén növekszik, s ez a növekedés felgyorsul, ahogy a múlttól a jelen felé közelítünk.

A hipotézisek harmadik csoportja a *politikai tőke* hatására vonatkozik:

3. 1. *hipotézis*. A párttagság ténye mint a lojalitás kifejezője a korai időszakokban negatívan hat a vállalkozóvá válásra, majd inszignifikánsná válik, a posztkommunista időszakban szintén inszignifikáns.

3. 2. *hipotézis*. A párttagság időtartama, azaz a felhalmozott politikai tőke pozitívan befolyásolja a vállalkozóvá válást, és ez a hatás időben növekvő.

¹³ A magyar történelem 1945 utáni évtizedeinek más, részletesebb tagolásai is ismeretesek. Bogár [1990] a gazdaság hat-hét mezzociklusáról ír, és ennek megfelelően különböztet meg periódusokat. Tőkés [1998] négy részre bontja a Kádár-korszakot: 1956–1962, 1963–1971, 1972–1980, 1981–1988. Valóban lehetnének még más fontos időpontok, ahol szakadást tételezhetnénk fel. Sztálin halála (1953) nyilván hozott változásokat az ötvenes években. A „hosszú ötvenes évek” periódusát is itt végül 1967-ig, s nem csak 1962–1963-ig számítjuk. A tanulmányban alkalmazott „periódushatások” valójában durvábbak, mint amit a „húzd meg – ereszd meg” politika tényleges ciklikussága megkívánna. Laki [1998] is felhívja a figyelmet arra, hogy az 1956-os megtorlásokkal együtt 1957-ben rövid időre fellendült a magángazdaság, illetve hogy 1968 után is 1971–1972-ben a gazdasági reformok visszaesése következett be. Az itt felhasznált adatok azonban a mintanagyság miatt csak ezeknek a hosszabb periódusoknak a használatát engedték meg.

Adatok, mérési módszerek, az elemzési eljárás

Az adatok – az eseménytörténeti adatbázis

Az elemzéshez használt adatok a KSH 1992-es társadalmimobilitás-kutatásából származnak.¹⁴ Az egyéni adatokat *Blossfeld–Hamerle–Mayer* [1989] módszerét követve alakítottuk át eseménytörténeti (*event history*) adatbázissá. Először is minden különböző foglalkozást, munkát, ami az életpálya során előfordult, külön epizódnak tekintettük. Másodsor, ezeket a foglalkozási epizódokat évekre osztottuk fel (az év a legkisebb időegység a használt adatbázisban). Ennek következtében az elemzésben a megfigyelési egység a személyek helyett a foglalkozási epizódokból származtatott évek lett (lásd még *Yamaguchi* [1991]).¹⁵

Az elemzés változói

Az elemzés függő változója két értéket vehet fel, s azt jelzi, hogy valaki főállású – nem mezőgazdasági – vállalkozóvá vált-e az adott időszakban (1), vagy nem (0).

Az elemzés független változóit a következőképpen mértük:

1. Az apa foglalkozását egy nemzetközi osztályséma¹⁶ felhasználásával határoztuk meg, öt kategóriát különítve el: szolgáltatói osztály, középosztály, önállóak osztálya, mezőgazdasági önállóak, szakképzetlen munkások osztálya – a jelen esetben a statisztikai modellekben ez az utóbbi a referenciakategória. (*SZARM*)¹⁷

2. Az iskolai beruházások esetén a szakmai utat és az akadémiai utat különböztettük meg. Az elsőhöz a szakmunkásképző-, a szakközépiskolai, a technikai és a főiskolai végzettség tartozik, míg a másodikhoz a gimnáziumi és az egyetemi végzettség. Azok, akik legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, alkotják a referenciakategóriát. (*ISK*)

3. Az életkort éveiben határoztuk meg. (*KOR*)

4. A vállalkozóvá válásig megszerzett relatív munkatapasztalat a ténylegesen ledolgozott évek, valamint a nappali tagozaton folytatott tanulmányok befejezése és a vállalkozóvá válásig eltelt évek aránya százalékban kifejezve. (*TAP*)

5. A politikai tőkét a kommunista párttagsággal mértük. Ez részben egy kétértékű változó (1 =

¹⁴ A vizsgálat a magyar népesség háztartásmintáján készült, ahol a háztartás összes 14 évnél idősebb tagját megkérdezték (a minta elemszáma 29 006). Standardizált kérdőíveket alkalmaztak, s a mintába került személyektől az adatokat személyes kérdéssel vették fel. Ezt az elemzést a 18 évnél idősebb férfiakra korlátoztuk, ez 12 150 megkérdezettet jelent.

¹⁵ Egy hagyományos adatbázis esetében annak „sorait” a megkérdezett személyek, „oszlopait” pedig a személyek különböző jellemzői jelentik. Itt egy úgynevezett személy-periódus (*person-period*) adatbázisról van szó, ahol egy megkérdezett személyhez több „sor” is tartozhat attól függően, hogy milyen hosszú az adott egyén megfigyelt foglalkozási pályája. Az ilyen típusú adatállomány – hasonlóan a személyi szintű adatbázisokhoz – szintén tartalmazza a megfigyelt személyek különböző paramétereit, de – a szokásostól eltérően – ezek a „változók” lehetnek statikusak, értékükben az időtől függetlenek (*time-constant*), mint például a nem, a származás, vagy lehetnek dinamikusak, az időtől függőek (*time-dependent*). Ez utóbbi változók értéke az egyének élettörténetében előrehaladva évről évre változhat/változik (például munkaerőpiaci tapasztalat, az iskolázottság szintje, foglalkozási státus).

¹⁶ A nyolcvanas években a társadalmi mobilitásra vonatkozó nemzetközi összehasonlító kutatásukban három szociológus, a svéd Erikson, az angol Goldthorpe és a francia Portocarero egy osztálysémát dolgozott ki, amelyet később magyar és lengyel adatok elemzéséhez is felhasználtak. Az elméleti alapokról és a kategorizálásról lásd *Erikson–Goldthorpe–Portocarero* [1983], *Erikson–Goldthorpe* [1992], illetve *Andorka* [1988]. A szakirodalomba a szerzők nevének kezdőbetűi alapján mint EGP-osztályozás vonult be.

¹⁷ A szolgáltatói osztály lényegében a menedzsereket és a szakértelmiségieket tartalmazza. A középosztály (*intermediate class*) itt a szokásosnál szélesebb kategória, beletartoznak a rutin szellemi dolgozók, a szolgáltatási szektor munkásai, a művezetők és technikusok, valamint az ipari szakmunkások. A szakképzetlen munkások magukban foglalják a mezőgazdasági fizikai munkásokat is. Az osztályozás hazai alkalmazásának elméleti alapjairól lásd *Róbert* [1997b].

tag, 0 = nem tag) (*POLLOJ*), részben pedig egy folytonos változó, amely a párttagként eltöltött időnek és a fentebb definiált relatív munkatapasztalat időbeli hosszának aránya százalékban kifejezve (*POLTOKE*).

A független változók közül az apa foglalkozása időben állandó, az összes többi magyarázó változó viszont időben változó, azaz értékük évről évre más és más. A változók alapmegoszlásait, illetve átlagait terjedelmi okból nem közöljük, de kérésre a szerzőnél elérhetők.

Az alkalmazott oksági modellek

Mivel a vállalkozóvá válás valószínűségét egy kétértékű függő változóval mérjük, ami jelzi, hogy az adott esemény az egyes periódusokban bekövetkezett-e, vagy sem, a statisztikai elemzés eszköze a logisztikus regresszió. Hierarchikus felépítésű modelleket alkalmazunk, ahol az első lépésben úgynevezett direkthatás-modelleket (*direct effect model*) definiálunk, vagyis a származási háttér (1. *a* modell) és az iskolázottság (1. *b* modell) közvetlen – más lehetséges magyarázó tényezők nélküli – hatását vizsgáljuk az adott történeti időszakokra vonatkozóan külön-külön:

$$\ln \frac{p_{ik}}{1-p_{ik}} = \alpha + \sum_{l=1}^{L-1} \beta_f SZARM_{il}. \quad (1. a \text{ modell})$$

Itt a p_{ik} azt a valószínűséget jelenti, amely szerint az i -edik személy a k -edik történeti periódusban vállalkozóvá válik. A *SZARM* a származás hatását jelöli $L-1$ számú (itt négy) kétértékű változóval mérve, ahol az l -edik kategória (itt a szakképzetlen munkás) jelenti a referenciát. Ehhez hasonlóan definiáljuk másik alapmodellünket is, amelyben az iskolázottság közvetlen hatására vagyunk kíváncsiak:

$$\ln \frac{p_{ik}}{1-p_{ik}} = \alpha + \sum_{m=1}^{M-1} \beta_g ISK_{im}. \quad (1. b \text{ modell})$$

A történeti vizsgálódások mellett kíváncsiak vagyunk a vállalkozóvá válás egyéni életútban való időzítésére is, ezért a következő modellünk (2. modell) – a származás és az iskolázottság mellett – tartalmazza az életkor és a munkaerő-piaci beágyazottság hatását is:

$$\ln \frac{p_{ik}}{1-p_{ik}} = \alpha + \sum_{l=1}^{L-1} \beta_f SZARM_{il} + \sum_{m=1}^{M-1} \beta_g ISK_{im} + \beta_h KOR_i + \beta_j TAP_i. \quad (2. \text{modell})$$

Végül, a párttagság kétféleképpen operacionalizált mérésének a hatását vizsgáljuk, egyrészt közvetlen – minden más magyarázó tényező kihagyása melletti – formában (3. *a* modell):

$$\ln \frac{p_{ik}}{1-p_{ik}} = \alpha + \beta_p POLLOJ_i + \beta_r POLTOKE_i, \quad (3. a \text{ modell})$$

másrészt az előbbieken felsorolt magyarázó változók hatásait is figyelembe véve (3. *b* modell):

$$\ln \frac{p_{ik}}{1-p_{ik}} = \alpha + \sum_{l=1}^{L-1} \beta_f SZARM_{il} + \sum_{m=1}^{M-1} \beta_g ISK_{im} + \beta_h KOR_i + \beta_j TAP_i + \beta_p POLLOJ_i + \beta_r POLTOKE_i. \quad (3. b \text{ modell})$$

A történeti trendek vizsgálata – a szplájnregressziós elemzés

Mivel elsősorban arra a kutatási kérdésre keresünk választ, hogy az említett magyarózó változók vállalkozóvá válásra gyakorolt hatása hogyan változik az általunk felvázolt történeti időszakok között, elemzésünk második fázisában egy többszintű (*multilevel*) elemzést végzünk el (vö. *DiPrete–Grusky* [1990]). Ennek során az 1940 és 1992 közötti időszak minden évére külön-külön megbecsültük az elemzés utolsó, legteljesebb modelljét (3. *b* modell), és az egyes magyarózó változókhoz tartozó standardizálatlan regressziós együtthatókat elkülönítettük. Ezután ezek az együtthatók (a standard hibáik reciprokával súlyozva) lesznek a függő változói azoknak a modelleknek (*fixed-effects models*), amelyekkel a származás, az iskolázottság és a politikai beágyazottság hatásaiban megfigyelhető történeti trendeket vizsgáljuk. Ezen időbeli hatások érzékeltetésére az úgynevezett szplájnregresszió (szplájnfüggvények) módszerét alkalmazzuk, amely lehetővé teszi, hogy a különböző periódusokból származó adatokra különböző egyeneseket vagy görbéket illesszünk, és így a magyarózó változóknak az egyes időszakokra vonatkozó függvényeit kapjuk meg.¹⁸

A vállalkozóvá válás magyarózó modelljei periódusonként

Az alapmodellek

Az alapmodell a származás és az iskolázottság hatásaira koncentrál. Az 1. táblázat az apa társadalmi helyzetének és az iskolázottságnak a közvetlen hatásaira vonatkozó statisztikai becsléseket mutatja. A szolgáltatói osztályból való származás nem növeli szignifikánsan a vállalkozóvá válás esélyét a szakképzetlen vagy mezőgazdasági munkás családból való származáshoz képest. *Erikson–Goldthrope* [1992] fogalmaival élve ez azt jelenti, hogy a hierarchiahatás erősebb, mint a vonzási (pozitív affinitás) hatás. A szektoriális hatás szintén erősebbnek mutatkozik a vonzási hatásnál, de még a hierarchiahatásnál is, ugyanis a mezőgazdasági önálló származás esetében a statisztikai becslés negatív, a vállalkozóvá válás valószínűsége tehát szignifikánsan kisebb a szakképzetlen vagy mezőgazdasági munkás-származáshoz képest. A középosztályi származás viszont 1980 után szignifikánsan növeli a vállalkozóvá válás valószínűségét.

A legerősebb származási hatás az apa magánvállalkozói helyzete. A tulajdon átörökítése időben csökkenő trendet mutat a kommunizmus során, majd a posztkommunista időszakban ez a tendencia megfordult. A vállalkozó apával rendelkezők közül hat és félszer nagyobb eséllyel lett valaki vállalkozó 1949 előtt, mint a szakképzetlen vagy mezőgazdasági munkás szülővel rendelkezők közül. Ez az esély már csak éppen több mint háromszoros a hosszú ötvenes évek alatt, majd az ezt követő két időszakra a becslés nem szignifikáns, s ezután kétszeres a posztkommunista periódusban. A magánvállalkozás reprodukciójának ez az *U* alakú görbéje összhangban van a *Ganzeboom–Luijckx–Róbert* [1991] által korábban megállapítottakkal.

Az iskolázottság szerepe összességében növekedést mutat, de a trend nem monoton. A szakképzettség kicsit kevésbé számít a hosszú ötvenes évek alatt a kommunizmust megelőző időkhöz képest, a legfontosabbá az 1968-as reformok bevezetése után válik, majd pedig csökken a fontossága a nyolcvanas évek alatt és a rendszerváltás után. A reformkommunizmus időszakában a nagyobb humántőke-befektetéssel rendelkezők több mint

¹⁸ A módszer matematikai hátteréről lásd *Smith* [1979] 57–62. o. és *Greene* [1993] 235–238. o. A korábbi alkalmazást tekintve lásd *Deng–Treiman* [1997] és *Luijckx–Róbert–Graaf–Ganzeboom* [1997]).

1. táblázat

A társadalmi származás és az iskolázottság direkt hatása a vállalkozóvá válás valószínűségére
(logisztikus regressziós becslések)

Statistikai becslések	A vállalkozóvá válás periódusa				
	1949 előtt	1950–1968	1969–1979	1980–1988	1989 után
<i>Az apa foglalkozása (referenciakategória: szakképzetlen és mezőgazdasági munkás)</i>					
Szolgáltatói					
B	0,1032	0,0896	-0,2333	0,4203	0,3126
Standard hiba	(0,5335)	(0,4774)	(0,4302)	(0,2539)	(0,2026)
Exp (B)	1,1087	1,0937	0,7919	1,5225	1,3670
Középosztály					
B	-0,2401	-0,0582	-0,0477	0,4045*	0,3910*
Standard hiba	(0,5331)	(0,4131)	(0,3086)	(0,2008)	(0,1540)
Exp (B)	0,7865	0,9434	0,9534	1,4985	1,4785
Vállalkozó					
B	1,8738***	1,2180***	0,3794	0,5274	0,7051**
Standard hiba	(0,2316)	(0,2577)	(0,3189)	(0,2728)	(0,2227)
Exp (B)	6,5132	3,3804	1,4614	1,6946	2,0240
Mezőgazdasági önálló					
B	-0,2772	0,0721	-0,6933*	-0,3810	-1,5319**
Standard hiba	(0,2657)	(0,2411)	(0,3085)	(0,2594)	(0,4174)
Exp (B)	0,7579	10,0747	0,0623	0,6440	0,2161
Konstans					
	-5,291***	-6,845***	-7,481***	-6,788***	-5,732***
	(0,1040)	(0,1240)	(0,2000)	(,1741)	(,1402)
Likelihoodhányados-					
-teszt	94,09	22,36	8,66	13,02	44,08
Szignifikancia-					
szint	0,0000	0,0000	0,0702	0,0112	0,0000
<i>Iskolázottság, képzettség (referenciakategória: iskolázatlan)</i>					
Szakképzési út					
B	1,0532***	,9136***	1,4541***	1,2481***	0,9583***
Standard hiba	(0,1995)	(0,1905)	(0,2303)	(0,1953)	(0,1578)
Exp (B)	2,8669	2,4932	4,2806	3,4836	2,6072
Akadémiai út					
B	-0,4255	-0,1470	0,4357	1,0389***	0,5871*
Standard hiba	(0,7157)	(0,5148)	(0,4548)	(,2794)	(0,2415)
Exp (B)	0,6535	0,8633	1,5461	2,8260	1,7987
Konstans					
	-5,457***	-6,7881***	-6,553***	-6,011***	-5,136***
	(0,1830)	(0,1667)	(0,1349)	(0,1080)	(0,0863)
Likelihoodhányados-					
-teszt	24,28	22,23	48,79	50,80	43,55
Szignifikanciaszint					
	0,0000	0,0002	0,0000	0,0000	0,0000

Megjegyzés: A Likelihood-hányados értékét a következőképpen számítottuk ki: $-2 \log (L_1/L_0)$, ahol az L_1 a magyarázó változókat tartalmazó modell, az L_0 a kiindulási (magyarázó változók nélküli) modell likelihood-értékét jelenti.

Szignifikancia: *** $p < 0,01$ ** $p < 0,01$ * $p < 0,05$.

négyszer nagyobb eséllyel lettek vállalkozók, mint a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők. Az akadémiai képzettség s az ezen az úton megszerezhető kulturális tőke hatása ellenben éppen a nyolcvanas években, a hanyatló kommunizmus idején a legnagyobb, amikor magasabb akadémiai végzettséggel a vállalkozóvá válás esélye majd háromszoros a referenciakategóriához képest.

Az életkor és a beágyazottság módosító szerepe

A 2. táblázat a magyarázó változók (származás, iskolázottság, életkor, munkatapasztalat) egymással kontrollált hatásaira vonatkozó statisztikai becsléseket mutatja. A többváltozós elemzés szerint a társadalmi származást tekintve, az apa vállalkozói pozíciója az egyetlen szignifikáns előrejelzője a vállalkozóvá válásnak. Amikor az összes többi független változót is bevontuk, a szolgálatói, a középosztályi vagy mezőgazdasági önálló származás esetén a vállalkozóvá válás esélye nem tér el szignifikánsan a képzetlen vagy mezőgazdasági munkás családi háttértől. A vállalkozói helyzet reprodukciójának jellegzetes *U* alakú görbéje viszont változatlanul jelen van. Sőt, az apa vállalkozói pozíciójának hatása a posztkommunista időszakban még erősebbé is vált, mint kontrollváltozók nélkül.

Az iskolázottság hatása terén az általános növekvő trend szintén megmaradt. A szakképzés esetében a többváltozós modell fordított *U* alakú görbét mutat. A humántőkebefektetések szükségessége a vállalkozóvá váláshoz a hetvenes évek végéig növekedett, azután viszont csökkent. Az összes többi magyarázó változó kontrollhatása mellett az akadémiai végzettség, a kulturális tőke csak a kommunizmus hanyatlásának idején, a nyolcvanas években szignifikáns tényező. A posztkommunista időszakban, amikor a vállalkozóvá válásnál a vállalkozói származás hatása erősödik, az iskolázottság relatív fontossága csökken. Ez pontosan ugyanaz az eredmény, amelyet az iparosodás elméleten alapuló korábbi vizsgálatok kimutattak Magyarország esetében (*Luijck-Róbert-Graaf-Ganzeboom* [1997]).

A többváltozós elemzési modellben az életkor negatív hatása szignifikáns, ami azt sugallja, hogy a vállalkozóvá válás inkább fiatal korban történik. Ez az eredmény valamivel hangsúlyosabb az 1949 előtti és a posztkommunista időszakban. A relatív munkatapasztalat a többi kontrollváltozó hatása mellett csak az 1989 utáni periódusban szignifikáns, amikor a munkatapasztalat, a beágyazottság és a felhalmozott tőke leginkább számít a vállalkozóvá válásnál.

A politikai kapcsolatok hatása

A politikai tőkében rejlő hatást elméletileg két részre bontottuk. Egyfelől a párttagok jutalmazhatók (vagy később büntethetőek) azért, mert beléptek a pártba, s ezúton fejezték ki a rendszer iránti őszinte (vagy álszent) politikai hűségüket. Másfelől a párttagok hasznosíthatják a tagságukat politikai tőke felhalmozása, kapcsolatháló kiépítése, információk gyűjtése stb. céljából. A 3. táblázat mindkét megközelítésben tartalmazza a politikai tőke szerepét a vállalkozóvá válásnál az 1949 utáni négy periódusban.

A 3. táblázat első része a politikai lojalitás és a felhalmozott politikai tőke közvetlen hatására vonatkozó statisztikai becsléseket mutatja. Látható, hogy a politikai tőke effajta kettős operacionalizálása valóban különböző hatásokat tár fel a vállalkozóvá válás esélyére. A párttagság tényének az ötvenes években nincs szignifikáns hatása. Egy pozitív hatás nagy meglepetés lett volna, de az adatok az általunk várt negatív hatást sem mutatják. A következő

2. táblázat

A társadalmi származás és az iskolázottság kontrollált hatása a vállalkozóvá válás valószínűségére
(logisztikus regressziós becslések)

Statistikai becslések	A vállalkozóvá válás periódusa				
	1949 előtt	1950–1968	1969–1979	1980–1988	1989 után
<i>Az apa foglalkozása (referenciakategória: szakképzetlen és mezőgazdasági munkás)</i>					
Szolgáltatói					
<i>B</i>	0,0437	-0,1121	-0,3671	0,2463	0,1559
Standard hiba	(0,5508)	(0,4893)	(0,4375)	(0,2610)	(0,2080)
Exp (<i>B</i>)	1,0446	0,8930	0,6928	1,2793	1,1687
Középosztály					
<i>B</i>	-0,3443	-0,2316	-0,2690	0,2072	0,1873
Standard hiba	(0,5365)	(0,4168)	(0,3108)	(0,2026)	(0,1564)
Exp (<i>B</i>)	0,7087	0,7932	0,7641	1,2303	1,2060
Vállalkozó					
<i>B</i>	1,7750***	1,1230***	0,6016	0,6947*	0,9158***
Standard hiba	(0,2364)	(0,2618)	(0,3253)	(0,2769)	(0,2248)
Exp (<i>B</i>)	5,9001	3,0741	2,0031	1,8250	2,4987
Mezőgazdasági önálló					
<i>B</i>	-0,1987	1834	-0,0382	0,2268	-0,8249
Standard hiba	(0,2666)	(0,2446)	(0,3244)	(0,2761)	(0,4252)
Exp (<i>B</i>)	0,8198	1,2012	0,9625	1,2545	0,4383
<i>Iskolázottság, képzettség (referenciakategória: iskolázatlan)</i>					
Szakképzési út					
<i>B</i>	0,8666***	0,9103***	1,2182***	0,9199***	0,4957**
Standard hiba	(0,2370)	(0,2243)	(0,2703)	(0,2180)	(0,1684)
Exp (<i>B</i>)	2,3788	2,4850	3,3811	2,5089	1,6417
Akadémiai út					
<i>B</i>	-1,0775	-0,0482	0,5226	0,7180*	0,2103
Standard hiba	(1,0135)	(,5343)	(,4791)	(,3088)	(,2640)
Exp (<i>B</i>)	0,3404	0,9529	1,6864	2,0502	1,2340
Életkor					
<i>B</i>	-0,0525**	0,0005	-0,0432***	-0,0335***	-0,0500***
Standard hiba	(0,0198)	(0,0110)	(0,0120)	(0,0084)	(0,0067)
Exp (<i>B</i>)	0,9488	1,0005	0,9577	0,9670	0,9512
Munkatapasztalat					
<i>B</i>	-0,4871	-0,1792	0,2303	0,5894	0,5989*
Standard hiba	(0,3462)	(0,4053)	(0,4936)	(0,4674)	(0,2887)
Exp (<i>B</i>)	0,6144	0,8360	1,2590	1,8029	1,8200
Konstans					
	-4,003***	-6,944***	-6,183***	-6,029***	-4,243***
	(0,5126)	(0,4385)	(0,5501)	(0,4863)	(0,3427)
Likelihoodhányados-					
-teszt	118,88	40,13	67,23	69,84	129,72
Szignifikanciaszint	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000

Megjegyzés: lásd az 1. táblázat megjegyzését.

periódusban megjelenő nem nagy, de szignifikáns pozitív hatás alapján úgy tűnik, hogy a párttagság tényét a vállalkozók közé lépés esetén már a reformszocializmus időszakában jutalmazták. Ebben az időszakban viszont a pártban eltöltött, a politikai tőke felhalmozására szolgáló idő a vállalkozóvá válást negatívan befolyásolta. Ez azt jelenti, hogy az a párttag, aki vállalkozását az új gazdasági mechanizmus bevezetésével keletkezett kedvezőbb reformlévkört kihasználva indította, új ember volt a pártban, nem olyan valaki, aki már hosszabb ideje párttag lett volna. A reformszocializmus idején vállalkozásba kezdeni egyéni gazdasági döntés volt ugyan, de rendkívül bonyolult adminisztratív procedúrával járt. Különböző engedélyek beszerzésére volt szükség, s ebben a helyzetben a párttagság mint a politikai hűség és lojalitás kifejezője hasznosnak bizonyult, a pártba való belépés tehát jó stratégiát jelentett.

3. táblázat

A politikai tőke hatása a vállalkozóvá válás valószínűségére (logisztikus regressziós becslések)

Statisztikai becslések	A vállalkozóvá válás periódusa				
	1949 előtt	1950–1968	1969–1979	1980–1988	1989 után
<i>Közvetlen hatások</i>					
Politikai lojalitás*					
<i>B</i>	–	0,3201	0,3652*	0,2578	–0,1733
Standard hiba	–	(0,6797)	(0,1755)	(0,4917)	(0,4103)
Exp(<i>B</i>)	–	1,2628	1,4408	1,2940	0,7726
Felhalmozott politikai tőke**					
<i>B</i>	–	–0,4550	–1,7852*	–0,7464	1,5841*
Standard hiba	–	(1,0052)	(0,7705)	(0,6988)	(0,6584)
Exp(<i>B</i>)	–	0,6345	0,1678	0,4741	4,4362
Konstans	–	–6,527***	–6,582***	–5,901***	–5,004***
		(0,0954)	(0,0997)	(0,0782)	(0,0629)
Likelihoodhányados- -teszt	–	2,24	4,25	0,73	10,45
Szignifikanciaszint	–	0,2921	0,0471	0,3834	0,0009
<i>Kontrollált hatások***</i>					
Politikai lojalitás*					
<i>B</i>	–	0,0706	0,8127*	0,0323	–0,1862
Standard hiba	–	(0,6849)	(0,3998)	(0,5131)	(0,3950)
Exp(<i>B</i>)	–	1,0732	2,2539	1,0328	0,8301
Felhalmozott politikai tőke**					
<i>B</i>	–	–1,2953	–2,7754*	–0,4400	0,6810*
Standard hiba	–	(1,1352)	(1,3386)	(0,7267)	(0,3399)
Exp(<i>B</i>)	–	0,2738	0,0623	0,6440	2,0571
Konstans	–	–6,978***	–6,346***	–6,094***	–4,335***
		(0,4376)	(0,5581)	(0,4911)	(0,3479)
Likelihood hányados- -teszt	–	44,07	73,77	71,05	134,71
Szignifikanciaszint	–	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000

* Ez egy kétértékű változó, amely azt mutatja, hogy valaki tagja volt a pártnak vagy sem. Az 1989 utáni időszak esetében az 1988-as párttagságról van szó.

** A párt tagjaként eltöltött idő aránya a teljes relatív munkatapasztalat időtartamához viszonyítva.

*** A becslési modellben szereplő, de hatásuk szempontjából be nem mutatott kontrollváltozók: származás, iskolázottság, életkor, munkatapasztalat.

Megjegyzés: lásd az 1. táblázat megjegyzését.

Ez a helyzet a politikailag-ideológiailag egyre inkább dezintegrálódó nyolcvanas évekre megváltozott. A magánvállalkozás indítása szempontjából erre az időszakra a vállalkozók politikai megbízhatóságán alapuló szelekciója gyengült, a piaci viszonyok pedig erősödtek. Ebben az időszakban a párttagság pozitív ténye már nem volt fontos, de a pártban eltöltött idő negatív hatása sem szignifikáns. A felhalmozott politikai tőke a posztkommunista időszakban kezd kifizetődővé válni, ekkor már pozitívan hat a vállalkozóvá válásra. Erre a periódusra igaz az összefüggés, hogy minél hosszabb a párttagként valamely munkahelyen ledolgozott idő, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy valaki vállalkozásba kezd. Ez az esély a munkában töltött időn belül a párttagként eltöltött időszak hosszától függően majdnem négy és félszeres ahhoz képest, hogy valaki nem volt tagja a kommunista pártnak. Eredményeink tehát a politikai tőke hasznosításával kapcsolatban egyértelműen azt mutatják, hogy 1989 után nem a párttagság egyszerű ténye, hanem a párttagként eltöltött idő hosszával összefüggően felhalmozott információ, tudás, kiépített kapcsolatháló a meghatározó.¹⁹

A 3. táblázat második része ugyanezeket a hatásokat mutatja, a kontrollváltozók (szármaszás, iskolai végzettség, életkor, relatív munkatapasztalat) figyelembevételével. A közvetlen hatások esetében tapasztalt eredmények itt is fennállnak, sőt a reformszocialista időszakban a hatások még erősebbek. A felhalmozott politikai tőke hatása a posztkommunizmus időszakában a közvetlen hatáshoz képest több mint felére csökkent, de statisztikailag így is szignifikáns maradt.

A történeti különbségek vizsgálata: kontinuitás és diszkontinuitás

Az eddigiekben modelljeinket külön-külön vizsgáltuk az egyes történeti időszakokra. Ebben a részben az úgynevezett szplájn (*spline*) regressziós modellek segítségével a vállalkozóvá válás meghatározóira vonatkozó időbeli változásokat az adott perióduson belüli trendek, illetve a periódusok közötti folyamatosságok és szakadások szempontjából vizsgáljuk. Az elemzés ezen második lépcsőjének eredményeit az 1–3. ábrákon szemléltetjük. Az ábrákon szereplő pontozott vonalak a különböző periódusokon belüli trendeket mutatják, míg a folyamatos vonal az 1940 és 1992 közötti teljes időszak adataira illesztett trendgörbe. A bemutatott hatások mindenütt relatívak, tehát a többi magyarázó változóval kontrolláltak.

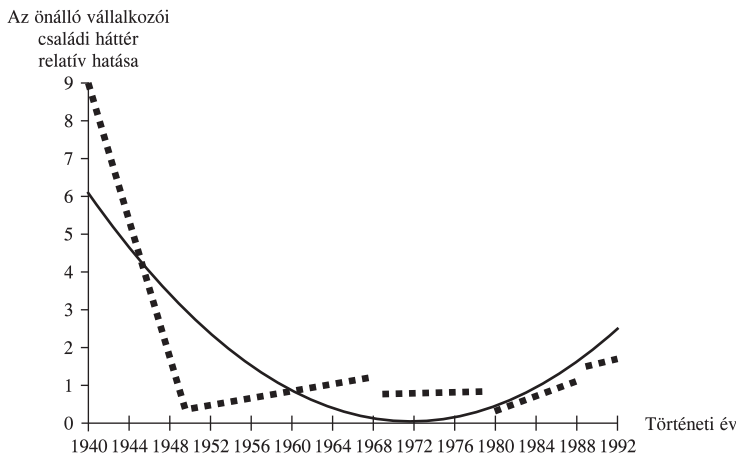
Az 1. ábra érdekes eredményt mutat, a vállalkozók reprodukciója meredeken esett a második világháború ideje alatt és az azt megelőző időszakban. Ebből úgy tűnik, nem az 1949-es kommunista hatalomátvétel hozott drámai változást a vállalkozói pozíció átörökítésében. Az adatok a világháború erős történelmi hatását jelzik. Feltételezhető, hogy ennek az eredménynek az egyik oka a zsidóságot ért történelmi tragédia, a holocaust. A két világháború között a zsidóság létszámához képest felülreprezentált volt a vállalkozói rétegen belül. A kereskedőknek körülbelül a fele zsidó származású volt, a kézművesek, iparosok közt ez az arány a kereskedőkének csak egynegyede (*L. Nagy* [1994]). A jelenleg háttérben meghúzódó különböző – szelektív – demográfiai hatások között a háború okozta magasabb halálozási rátán kívül ott lehet az 1946–1949 közötti kivándorlási hullám vagy a németajkú lakosság kitelepítése.²⁰

¹⁹ Valójában ebben a periódusban a politikai lojalításra vonatkozó hatás negatív, a jutalmazást büntetés váltotta fel, de ez a becslés statisztikai értelemben nem szignifikáns.

²⁰ A kivándorlók száma körülbelül 300 ezer főre becsülhető (*Szántó* [1984]) s a vállalkozói réteget – csakúgy mint a németiség kitelepítése – az átlagnál jobban érintette.

1. ábra

Történeti változások az apa vállalkozói pozíciójának hatásában a vállalkozóvá válásra

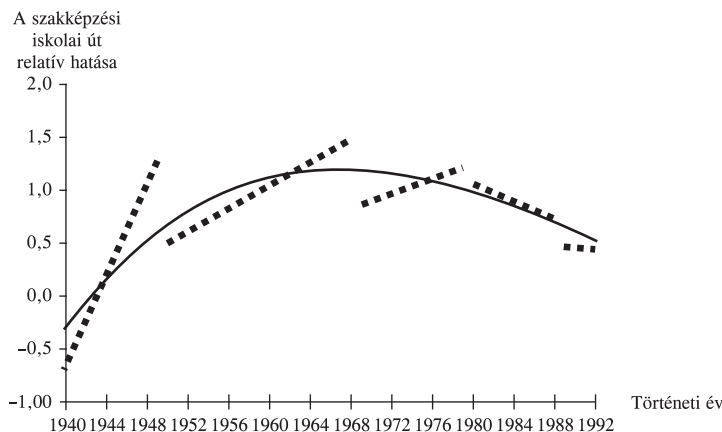
A „hosszú ötvenes évek” időszakában az apa vállalkozói pozíciójának pozitív hatása gyenge volt, bár enyhe növekedés megfigyelhető. (Az előzőekhez hasonló szelektivitási hatást itt az 1956 utáni kivándorlási hullám okozhat.) Hasonlóan alacsony szintű átöröklésről tanúskodnak az adatok a reformszocializmus időszakában is. A vállalkozói származás hatásának növekvő trendje csak a nyolcvanas években jelentkezett. Ez a tendencia folytatódott a posztkommunizmus időszakában is. Az adatokra illesztett hosszú távú trend ennek megfelelően a már korábban is említett *U* alakot ölti.

Az iskolázottság tekintetében a 2. a ábra a szakképzettségre vonatkozóan mutatja a szplájn regressziós elemzés eredményeit. A szakmai ismeretek szükségessége a vállalkozóvá váláshoz meredeken növekedett a kommunizmus előtti időszakban. Ez az eredmény összhangban van azokkal a korábbi kutatásokkal, amelyek a modernizációs folyamatok megindulását, a képzettség emelkedését nem kötik kizárólag az iskolarendszer kommunista jellegű átalakításához. Modellünk szerint az 1949-es év valóban törést jelez, de a humán tőke fontossága növekvő a „hosszú ötvenes évek” időszakában is. A növekvő tendencia jellemző a reformszocialista periódusra is, de a trend „meredeksége” láthatóan időszakról időszakra kisebb, s a hatás maximuma is a hatvanas évek végére esik. A hetvenes és a nyolcvanas évek között a szakadás mértéke láthatóan kisebb, mint a korábbi periódushatárok esetében. A kommunizmus hanyatlásának idején viszont a szakképzettség hatása a vállalkozóvá válásra csökkenő trendet mutat. Még alacsonyabb a humán tőke relatív súlya a posztkommunizmus idején. Az adatokra illeszthető trendgörbe így egy fordított *U* betűt képét mutatja.

Az akadémia jellegű, nem szorosan vett szakmai iskolázottság szerepének időbeli változásait szemlélteti a 2. b ábra. A szplájn regressziós becslések alapján azt mondhatjuk, hogy – a humán tőkével ellentétben – kulturális tőkére a vállalkozóvá váláshoz sem az 1949 előtti időszakban, sem a „hosszú ötvenes évek” periódusában nem volt szükség, még ha a két időszak között mutatkozik is ebben a tekintetben szakadás. Sőt, a magasabb akadémia iskolázottság ezekben a periódusokban – a többi magyarázó változót is figyelembe véve – inkább a vállalkozóvá válás ellen hatott. Ez a helyzet a reformszocializmus időszakában változott meg, amikor az akadémiai út hatásában meredek növekedést jeleznek a becslések, s a hatás az időszak végére már pozitívvá vált. Érdekes módon ez a növekvő tendencia nem folytatódott a nyolcvanas években. Ekkorra a kulturális tőke

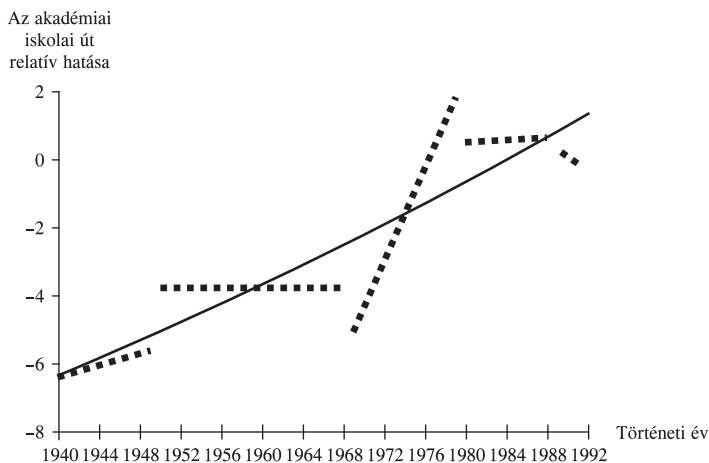
2. a ábra

Történeti változások a szakképzési iskolai út hatásában a vállalkozóvá válásra

2. b ábra

Történeti változások az akadémiai iskolai út hatásában a vállalkozóvá válásra

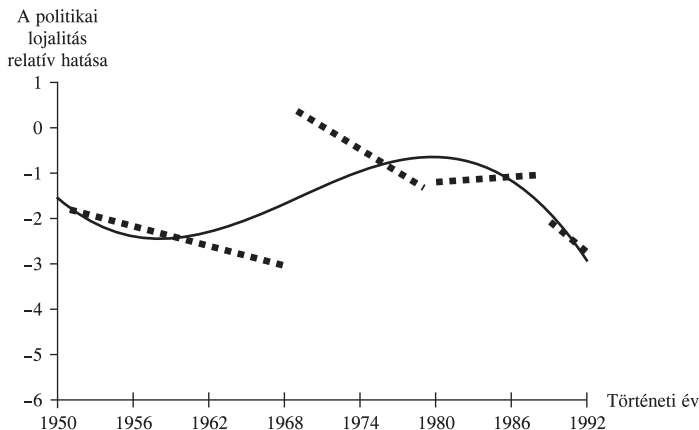
hatása stabilizálódott, bár relatív fontossága más tényezők árnyékában nem nagy mértékű. Mi több, az adatok ennek a hatásnak kismértékű csökkenését mutatják 1989 után. A vállalkozói származás reprodukciós hatásának előretörésével tehát mintha csökkenne a formális iskolázottságban megtestesülő kulturális tőke jelentősége a vállalkozóvá válásban. Az akadémiai iskolai út szerepének hosszú távú trendje az egyes periódusok közötti variációk ellenére mégis alapvetően növekvő.

Az utolsó két ábra a politikai tőke kétféleképpen operacionalizált formájának hatásában megmutatkozó történeti változásokat jelzi. A 3. a ábra szerint a párttagság ténye, a politikai lojalitás, a „hosszú ötvenes évek” alatt csökkenti a vállalkozóvá válás valószínűségét, s ez a hatás a peridus alatt még erősödik is. Az 1968-as periódushatár valóban jelentős diszkontinuitást mutat. A reformszocialista időszak kezdetén a párttagság ténye

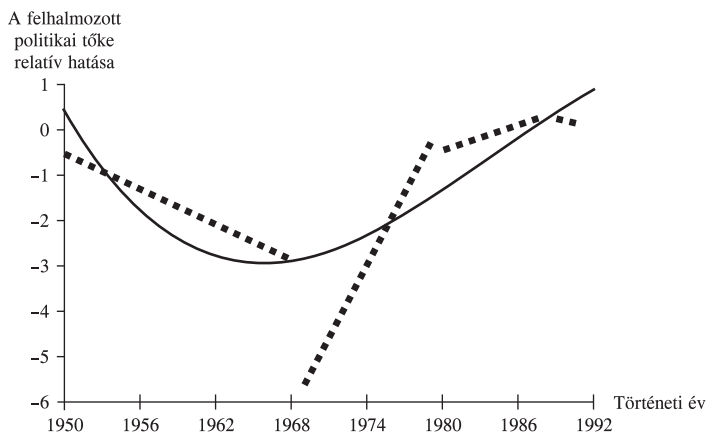
3. a ábra

Történelmi változások a politikai lojalitás hatásában a vállalkozóvá válásra

3. b ábra

Történelmi változások a felhalmozott politikai tőke hatásában a vállalkozóvá válásra

pozitívan befolyásolta a vállalkozóvá válást, de a politikai hűség ilyen kifejeződése az időszak folyamán jelentősen veszített az értékéből. Ugyanakkor láthatóan a párttagság kevésbé mond ellent a vállalkozóvá válásnak, mint korábban. A nyolcvanas években – más kontrollváltozók mellett – a politikai lojalitás stabilan gyenge negatív hatással van a vállalkozóvá válásra. Végül az (immár egykori) párttagság kontrollált hatása fokozódó mértékben negatívvá válik 1989 után, az egykori politikai lojalitás ténye egyre inkább csökkenti a vállalkozóvá válást. A hosszú távú trendgörbe egy elnyújtott S alakot vesz fel, a politikai hűség hatása az idők folyamán egyszer felerősödött, majd újra lecsökkent.

A kommunista párt tagjaként eltöltött idő, a felhalmozott politikai tőke hatásának történelmi változását a 3. b ábra mutatja. A politikai hűséghez hasonlóan, a felhalmozott politikai tőke hatása egyre fokozódó mértékben negatív a „hosszú ötvenes évek” folyamán. Éppen ellenkező viszont a trend a reformszocializmus alatt. A pártban eltöltött idő hatása

kezdetben persze negatív, a hosszú kommunista múlttal rendelkezők nem kívántak vállalkozóvá lenni, de ez a hatás egyre kisebb mérvű az időszak végére. Ezúttal a következő periódushatárok 1968-hoz képest szinte alig mutatnak szakadást. A nyolcvanas évekre a párttagként megszerzett kapcsolatok, információk egyre inkább pozitívan segítik a vállalkozóvá válást. A felhalmozott politikai tőke kedvező hatása jelen van 1989 után is, bár érdekes módon kismértékben megtorpant. Mindent egybevetve, a hosszú távú trend egy U alakú görbét mutat.

Összefoglalás

A tanulmány történeti nézőpontból vizsgálta a vállalkozóvá válás körülményeit, meghatározó tényezőinek változását Magyarországon. Az alkalmazott periodizáció jelez bizonyos törésvonalakat az elmúlt évtizedek magyar történelmében, amiből következően azt feltételeztük, hogy a vállalkozók társadalmi és gazdasági szerepe, illetve kiválasztódási mechanizmusai ezekben az időszakokban különbözők voltak.

A kutatás a hipotézisek többségét igazolta. A társadalmi származás hatása időben csökkenő, s ezen belül a vállalkozók generációk közötti reprodukciója is csökkenő trendet mutat, míg az iskolázottság hatása – legalábbis a hetvenes évek végéig – növekszik. A jelzett tendenciák azonban nem egyenes vonalúak, hanem a nyolcvanas évektől kezdődően megfordulnak, az eredmények a származás esetében egy U alakú, az iskolázottság tekintetében egy fordított U alakú görbét mutatnak. Ez utóbbi téren a fordított U görbe hangsúlyosabb a szakképzési út, mint az akadémiai út esetében.

Ami a politikai hatásokat illeti, a párttagság ténye – mint a politikai hűség kifejeződése, s bizonyos kiváltságok alapja – a vártnál talán kevésbé befolyásolta a vállalkozóvá válást. Magyarország esetében például a párttagságnak nincsen olyan negatív hatása, mint amit *Osborn–Slomczynski* [1997] Lengyelországban tapasztaltak. Éppen ellenkezőleg, ha a párttagság pusztán ténye helyett a pártban eltöltött időt vettük alapul, akkor *Coleman* [1990] társadalmi tőke elméletével összhangban a fölhalmozott politikai tőke esetében pozitív hatást tapasztaltunk. Joggal valószínűsíthető, hogy a párton belül megszerzhető volt bizonyos tudás és információ, kiépíthető volt egyfajta kapcsolati háló, s mindez segítette a vállalkozóvá válást.

A társadalmi mobilitás hosszú távú trendjeinek korábbi vizsgálatait, amelyek a szplájn regressziós módszert alkalmazták, bizonyították, hogy a történelmi folyamatok tendenciáiban gyakran mutathatók ki szakadások, törések. A módszer a magyarázó hatások és mechanizmusok időbeli változásainak vizsgálatát teszi árnyaltabbá. Ennek révén nagyrészt sikerült igazolni fő feltételezésünket, miszerint a vállalkozóvá válás magyarázó tényezői tekintetében a történelmi periódusok között diszkontinuitás mutatkozik, vagyis periódusról periódusra változnak azok a tényezők, amelyek a vállalkozóvá válást leginkább meghatározzák.

Az egyik legérdekesebb kutatási eredmény azt sugallja, hogy a vállalkozók reprodukciójának meghatározó csökkenése a második világháború előtt és alatt következett be, nem pedig a kommunista hatalomátvétel után. Más, esetleg korábbi adatbázisokon érdemes lenne ezt az eredményt ellenőrizni. A vizsgálat másik fontos eredménye, hogy 1968 után jelentős mértékben megnőtt a kulturális és a politikai tőke szerepe a vállalkozóvá válásban. A 2. *b* és a 3. *b* ábrát egymás mellé állítva, a két mechanizmus időbeli változásainak „mintázata” sok hasonlóságot mutat. A reformszocializmus időszakában válik egyre inkább a vállalkozóvá válás előfeltételévé az akadémiai képzési út, s ugyanezzel egy időben kezdik az új vállalkozók növekvő mértékben ugródeszkeként használni a párttagságot. A nyolcvanas évekre már mind a kulturális, mind a felhalmozott politikai

tőke szükséges egy vállalkozás beindításához. Ezek az eredmények hozzájárulnak a politikai kapitalizmusról szóló vitához. Úgy tűnik, nemcsak arról van szó, hogy a párttagsággal fémjelzett politikai tőke nem mindenki számára hasznosítható, nem mindenki tudja azt gazdasági tőkére átváltani a kommunizmus bukása után, hanem arról is, hogy *ez a tőkekonverziós folyamat, kiegészülve a kulturális tőke hasznosításával, Magyarországon már a hetvenes években elkezdődött, s a nyolcvanas években kiteljesedett*. Sőt, az itt bemutatott eredmények mintha azt mutatnák, hogy a rendszerváltozás után – a vállalkozói származás hatásának felerősödésével – a tőkekonverzió mechanizmusa relatíve kissé csökkent is.

A vállalkozóvá válás tőkekonverziós mechanizmusának időbeli változásai tehát a következő elmozdulásokban mutatkoznak meg:

1. a párttagság mint a politikai hűség kifejezője a hetvenes években kezdett hatást gyakorolni a vállalkozás beindítására, de a lojalitás szerepe csökkenő trendet mutatott, míg a felhalmozott politikai tőke trendje növekvő volt a reformszocializmus időszaka alatt;

2. mind a kulturális tőke (akadémiai iskolai út), mind a politikai tőke (a párttagság időtartama) a nyolcvanas években, a kommunizmus hanyatlása alatt már a vállalkozóvá válás érdemi tényezőjévé vált;

3. az 1989 után induló új vállalkozók esetében a korábbi politikai lojalitás már nem tűnik lényegesnek, miközben a korábbi kulturális és politikai befektetések megtérülése fennmarad, bár jelentőségük valamelyest csökken a vállalkozói családi háttér szerepének előtérbe kerülésével.

Az eredmények jól behelyezhetők a humán, a kulturális és a társadalmi tőke értelmezési keretébe. A szakképzési és az akadémiai út különválasztása rávilágított, hogy az oktatási beruházásból származó nyereség különbözik az egyes történeti periódusokban, abban az értelemben, hogy valakik más és más időszakokban másfajta tudást, jártasságot, képességet, szakismeretet halmoznak fel, illetve tudnak hasznosítani. Ehhez hasonlóan a politikai lojalitás és a politikai tőke szétválasztása hozzásegített egy árnyaltabb kép kialakításához a párttagság hatásáról. Következésképpen eredményeink ebből a szempontból különböznek más, korábbi tanulmányok állításaitól, amelyek egyedül a párttagság tényével vizsgálták a politikai hatásokat.

Az elemzés további fontos sajátossága volt, hogy nem szorítkozott pusztán a poszt-kommunista átmenet vizsgálatára, hanem szélesebb történeti fókuszba helyezte kutatási kérdését, a vállalkozóvá válást. Az elemzésből nyert hosszú távú trendek alapján, illetve a tanulmány elején *Campbell–Pedersen* [1996] nyomán feltett kérdésre válaszolva, Magyarország esetében az evolúciós elmélet jobban illeszkedik a posztkommunista rendszerváltozás valóságához, mint a revolúciós tétel. Ugyanezt tapasztalta *Osborn–Slomczynski* [1997] Lengyelország esetében. Némi túlzással talán még azt is állíthatjuk, hogy az 1968-ban elinduló hazai változások „forradalmibbak” voltak, mint az 1989-ben indulók.

Két lényeges dologra kell végül felhívunk a figyelmet. *Először*, ez az elemzés a vállalkozóvá válásról szólt, s nem a gazdasági elitbe való bekerülésről. A két kör egymást átfedi, de az itt vizsgált társadalmi osztály mindenképpen szélesebb spektrum. *Másodszor*, éppen ezzel összefüggésben kell megemlítenünk azt is, hogy a vizsgálat során alkalmazott függő változó (főállású vállalkozóvá válás) nem elég érzékeny abban az értelemben, hogy nem tesz különbséget a vállalkozók között működési terület (például termelés, szolgáltatás, szellemi szféra) vagy az alkalmazottak száma szerint – ahogyan ez korábbi kutatások alkalmával történt (*Róbert* [1986], *Róbert–Sági* [1997]). Az ilyen különbségtételek valószínűleg még élesebbé tennék a szakképzési és az akadémiai út, illetve a politikai lojalitás és a felhalmozott politikai tőke hatásai közti különbséget.

Elemzésünk kétségtelenül elfed bizonyos különbségeket. A kulturális, illetve a politikai tőke felhalmozása olyan beruházások, amelyek másfajta hozadékkal járnak a nagy-

vállalkozók, mint a kisvállalkozók esetében; a hagyományos termelői és szolgáltatói tevékenységet végző iparosok és kereskedők, mint az újfajta pénzügyi, számítástechnikai vagy ehhez hasonló szolgáltatásokat nyújtó vállalkozók esetében. Nyilván vizsgálni kellene, hogy a felhalmozott különféle tőkék milyen mértékben növelik a vállalkozók különböző csoportjaiba való belépés esélyét, milyen függvényszerű kapcsolatot mutat a befektetések megtérülése, s hogy ezek az összefüggések mennyire egyenes vonalúak. Ezeket a kutatásokat viszont már nem országos reprezentatív mintán, hanem a célcsoportokra koncentrálni kell elvégezni. Talán remélhető, hogy az itt bemutatott kutatási eredmények, az ebben a tanulmányban feltárt mechanizmusok a további, a vállalkozások különböző szintjeire, típusaiba való bekerülésre vonatkozó vizsgálatok számára árnyaltabb hipotézisek megfogalmazását és tesztelését teszik lehetővé a jövőben.

Hivatkozások

- ANDORKA RUDOLF [1982]: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat, Budapest.
- ANDORKA RUDOLF [1988]: A magyarországi társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlítása: A férfiak nemzedékek közötti társadalmi mobilitása. Szociológia, 3. sz.
- ANDORKA RUDOLF [1995]: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. Statisztikai Szemle, 2. sz.
- BARTHA ATTILA–MARTIN JÓZSEF PÉTER [1997]: Menedzserutak. Magyar vállalatvezetők és bankárok a posztkommunista átalakulás kezdetén. Századvég, nyár, új folyam 5. sz.
- BECKER, G. S. [1975]: Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. University of Chicago Press, Chicago.
- BLOSSFELD, H-P.–HAMERLE, A.–MAYER, K. U. [1989]: Event History Analysis. Erlbaum, Hillsdale.
- BOGÁR LÁSZLÓ [1990]: Gazdasági szerkezet. Megjelent: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi Riport 1996. Tárki, Budapest, 231–258. o.
- BOURDIEU, P. [1986]: The Forms of Capital. Megjelent: *John G. Richardson* (szerk.) Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood. 241–258. o. Magyarul megjelent: *Angelusz Róbert* (szerk.) [1998]: A társadalmi rétegződés komponensei. Új Mandátum, Budapest, 156–177. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF–RÓNA-TAS ÁKOS [1995]: Small Leap Forward. The Emergence of New Economic Elites. Theory and Society, Vol. 24. 751–781. o.
- BÖRÖCZ JÓZSEF–RÓNA-TAS ÁKOS [1997]: Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. Szociológiai Szemle, 2. sz.
- CAMPBELL, J. L.–PEDERSEN, O. K [1996]: The Evolutionary Nature of Revolutionary Change in Post-Communist Europe. Megjelent: *Campbell, J. L.–Pedersen, O. K* (szerk.): Legacies of Change: Transformations of Post-Communist European Economies. Aldine de Gruyter, New York, 207–249. o.
- COLEMAN, J. S. [1990]: Social Capital. Megjelent: *Coleman, J. S.*: Foundations of Social Theory. 12. fejezet. Harvard University Press, Cambridge, 300–321. o. Magyarul megjelent: *Lengyel György–Szántó Zoltán* (szerk.) [1994]: A gazdasági élet szociológiája. Aula, Budapest, 99–127. o.
- CONNOR, W. [1979]: Socialism, Politics, and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR. Columbia University Press, New York.
- CZAKÓ ÁGNES–KUCZI TIBOR–LENGYEL GYÖRGY–VAJDA ÁGNES [1995]: A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. Közgazdasági Szemle, 4. sz.
- CZAKÓ ÁGNES [1997]: Kisvállalkozások a kilencvenes évek elején. (Vállalkozás és polgárosodás.) Szociológia Szemle, 3. sz. 93–116. o.
- CSANÁDI MÁRIA [1995]: Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás. T-Twins Kiadó, Budapest.
- CSITE ANDRÁS–KOVÁCH IMRE [1998]: Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. Társadalmi Szemle, 4. sz.
- DENG, Z.–TREIMAN, D. J. [1997]: The Impact of Cultural Revolution on Trends in Educational

- Attainment in the People's Republic of China. *American Journal of Sociology*, Vol. 103. 391–428. o.
- DIPRETE, T. A.–GRUSKY, D. B. [1990]: The Multilevel Analysis of Trends with Repeated Cross-Sectional Data. Megjelent: *Clogg, C. C.* (szerk.): *Sociological Methodology*, Jossey-Bass, San Francisco, 337–368. o.
- ERIKSON, R.–GOLDTHORPE, J.–PORTOCARERO, L. [1983]: Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis: England, France and Sweden. *The British Journal of Sociology*. Vol. 33. 303–343. o. (Magyarul megjelent: *Róbert Péter* (szerk.) [1998]: *Társadalmi mobilitás. Hagymányos és új megközelítések*. Új Mandátum, Budapest, 220–255. o.
- ERIKSON, R.–GOLDTHORPE, J. [1992]: *The Constant Flux*. Clarendon Press, Oxford.
- FERGE ZSUZSA [1980]: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. Megjelent: *Ferge Zsuzsa*: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 97–136. o.
- GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER [1981]: A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1994]: Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz.
- GANZEBOOM, H. B. G.–GRAAF, P. M. DE–RÓBERT PÉTER [1990]: Reproduction Theory on Socialist Ground: Intergenerational Transmission of Inequalities in Hungary. Megjelent: *A. L. Kalleberg* (szerk.): *Research in Social Stratification and Mobility*. Vol.9., JAI Press, Greenwich, 79–104. o.
- GANZEBOOM, H. B. G.–LUIJKX, R.–RÓBERT PÉTER [1991]: Trends in intergenerational occupational mobility in Hungary between 1930 and 1989. Department of Sociology, Tilburg University, Working Paper Series, 58.
- GREENE, W. H. [1993]: *Econometric Analysis*. 2nd Edition. Macmillan Publ. Co., New York.
- HANKISS ELEMÉR [1989a]: A „Nagy Koalíció” avagy a hatalom konvertálása. *Valóság*, 2. sz.
- HANKISS ELEMÉR [1989b]: Kelet-európai alternatívák. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- HANLEY, E. [1997]: *Capitalism From Below: The Emergence of a Propertied Middle Class in Post-Communist Eastern Europe*. PhD Dissertation. UCLA, Department of Sociology, Los Angeles.
- KENNEDY, M. D.–GIANOPLUS, P. [1994]: Entrepreneurs and Expertise: a Cultural Encounter in the Making of Post-Communist Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies*, Vol. 8. 58–93. o.
- KOLOSÍ TAMÁS [1986]: Strukturális csoportok és a reform. *Valóság*. 7. sz.
- KOLOSÍ TAMÁS [1987]: *Tagolt társadalom*. Gondolat, Budapest.
- KOLOSÍ TAMÁS–RÓNA-TAS ÁKOS [1992]: Utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2. sz.
- KOLOSÍ TAMÁS–SÁGI MATILD [1996]: Rendszerváltás és társadalomszerkezet. Megjelent: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Táarki, Budapest, 149–197. o.
- KOLOSÍ TAMÁS–SÁGI MATILD [1997]: Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése. Megjelent: *Hankiss Elemér–Matkó István* (szerk.): *A tulajdon kötelez. Figyelő*, Budapest, 61–88. o.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadói Rt., Budapest.
- KOVÁCH IMRE–KUCZI TIBOR [1983]: Kistermelők gazdálkodásának kohorszonkénti elemzése. *Szociológia*, 3. sz. 273–288. o.
- KOVÁCH IMRE [1988]: *Teremlők és vállalkozók. Rétegződés-modell vizsgálat IX*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- KUCZI TIBOR–VAJDA ÁGNES [1991]: A kisvállalkozók társadalmi összetétele. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz.
- LAKI MIHÁLY [1993]: Chances for the Acceleration of Transition: The Case of Hungarian Privatization. *East European Politics and Societies*, Vol. 7. 440–451. o.
- LAKI MIHÁLY [1994]: A magánvállalkozások növekedésének esélyei Magyarországon. *Külgazdaság*, 12. sz.
- LAKI MIHÁLY [1998]: *Kisvállalkozás a szocializmus után*. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest.

- LAKY TERÉZ [1995]: A magángazdaság kialakulása és a foglalkoztatottság. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz.
- L. NAGY KATALIN [1994]: Az iparosok, a kereskedők és az iskola. Megjelent: *L. Nagy Katalin* (szerk.): *Iparosok és kereskedők a két világháború közötti Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 7–55. o.
- LENGYEL GYÖRGY–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1993]: A vállalkozói hajlandóság terjedése. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 35–58. o.
- LUIJKX, R.–RÓBERT PÉTER–GRAAF, P. M. DE–GANZEBOOM, H. B. G. [1995]: A származástól a teljesítményig: A státusmegszerzés folyamata Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4. sz.
- LUIJKX, R.–RÓBERT PÉTER–GRAAF, P. M. DE–GANZEBOOM, H. B. G. [1997]: Family background, educational attainment, and labor force entry in Hungary between 1910 and 1992. The effects of industrialization and political change. Előadás az ISA RC28 Társadalmi rétegződés konferenciáján. Tel Aviv, május 18–20.
- MATEJU, P. [1993] A gazdasági siker meghatározói. *Cseh Köztársaság 1988–1992*. *Szociológia Szemle*, 3–4. sz.
- OSBORN, E. A.–SŁOMCZYNSKI, K. M. [1997]: Becoming an Entrepreneur in Poland, 1949–1993: Recruitment Patterns and Professionalization Processes. *Polish Sociological Review*, 3. sz. 249–265. o.
- ÖRKÉNY ANTAL [1989]: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság*, 4. sz.
- PARKIN, F. [1969]: Class Stratification in Socialist Societies. *British Journal of Sociology* Vol. 20. 355–374. o.
- RÓBERT PÉTER [1986]: Származás és mobilitás. Rétegződésmodell-vizsgálat VII. *Társadalomtudományi Intézet, Budapest*.
- RÓBERT PÉTER [1996]: Vállalkozók és vállalkozások. Megjelent: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk). *Társadalmi Riport 1996*. Társadalmi Intézet, Budapest, 444–474. o.
- RÓBERT PÉTER [1997a]: Társadalmi rétegződési folyamatok és az átalakulás: egy nemzetközi összehasonlítás tanulságai. *Társadalom és Gazdaság*, 2. sz.
- RÓBERT PÉTER [1997b]: Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 2. sz.
- RÓBERT PÉTER–SÁGI MATILD [1997]: The Social Basis Of Newly Developed Market Economies: Entrepreneurship in East-European Societies. Kézirat.
- ROBINSON, R. V. [1984]: Reproducing Class Relations In Industrial Capitalism. *American Sociological Review*, Vol. 49. 182–196. o.
- RÓNA-TAS ÁKOS [1994]: The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, Vol. 100. 40–69. o.
- SÁGI MATILD [1994]: Menedzserek. Megjelent: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk). *Társadalmi Riport 1994*. Társadalmi Intézet, Budapest, 334–350. o.
- SIMKUS, A. A. [1984]: Structural Transformation and Social Mobility: Hungary 1938–1973. *American Sociological Review*, Vol. 49. 291–307. o.
- SMITH, P. L. [1979]: Splines as a Useful and Convenient Statistical Tool. *The American Statistician*, Vol. 33. 57–62. o.
- STANISZKIS, J. [1991]: The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe. University of California Press, Berkeley.
- SZALAI ERZSÉBET [1990]: Az új elit. Megjelent: *Szalai Erzsébet: Gazdaság és társadalom*. Aula, Budapest, 169–176. o.
- SZÁNTÓ MIKLÓS [1984]: Magyarok Amerikában. Magvető, Budapest.
- SZELÉNYI IVÁN [1986]: The prospects and limits of the East European new class project – Auto-critical reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*. Vol. 15. 103–144. o. Magyarul, Megjelent: *Új osztály, állam, politika*. 1990.
- SZELÉNYI IVÁN [1988]: Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary. The University of Wisconsin Press. Madison.
- SZELÉNYI IVÁN–MANCHIN RÓBERT [1988]: Megszakított polgárosodás. A társadalmi háttér és az élettörténet hatása a családi vállalkozások újramegjelenésére a szocialista Magyarországon. *Szociológia*, 2. sz. 121–152. o.
- SZELÉNYI IVÁN–SZELÉNYI SZONJA [1995]: Circulation or Reproduction of Elites during the

- Postcommunist Transformation of Eastern Europe. *Theory and Society* Vol. 24. 615-638. o. (Magyarul: Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. Megjelent: *Andorka Rudolf-Kolosi Tamás-Vukovich György* (szerk). Társadalmi Riport 1994. Társi, Budapest, 475-500. o.)
- SZELÉNYI IVÁN-WNUK-LIPINSKI, E.-TREIMAN, D. J. (szerk.) [1995]: Circulation vs. Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, Vol. 24. 615-802. o. (Különkiadás.)
- SZELÉNYI SZONJA [1987]: Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party. *American Sociological Review*, Vol. 52. 559-573. o.
- TARDOS RÓBERT [1995]: Kapcsolathálózati megközelítés: Új paradigma? *Szociológiai Szemle*.
- TÓKÉS RUDOLF [1998]: A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957-1990. Kossuth Kiadó, Budapest.
- TREIMAN, D. J. [1970]: Industrialization and social stratification. Megjelent: *E. O. Laumann* (szerk.): *Social Stratification, Research and Theory for the 1970s*. Bobbs-Merill, Indianapolis, 207-234. o. (Magyarul megjelent: *Róbert Péter* (szerk.) [1998]: *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Új Mandátum, Budapest, 86-110. o.)
- VAJDA ÁGNES [1987]: A kisiparosok és a kiskereskedők mobilitása I-II. *Statisztikai Szemle*.
- VEDRES BALÁZS [1997]: „Ökonokrata” menedzserelit – az átalakulás nyertesei? *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 111-131. o.
- WALDER, A. [1995]: Career Mobility and the Communist Political Order. *American Sociological Review*, Vol. 60. 309-328. o.
- WEBER, M. [1977]: A kapitalista szellem kibontakozása. Megjelent: *M. Weber: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 279-293. o.
- YAMAGUCHI, K. [1991]: *Event history analysis*. Sage Publications, Newbury Park.